

П. М. Тоцький

САКРАЛІЗАЦІЯ КОРОЛІВСЬКОГО СУВЕРЕНІТЕТУ У ФРАНЦІЇ XVII–XVIII СТ.: СУТНІСТЬ І СКЛАДОВІ

Розвиток Франції завжди носив класичний характер. Це стосується і системи сакралізації феодальної монархії в цій країні, яка стала свого роду еталоном для інших держав Європи. В сучасній українській історіографії небагато досліджень, присвячених середньовічній Франції і, зокрема, особливостям її державного ладу та його публічної репрезентації. Наша стаття є маленьким доробком в згаданій сфері українського франкознавства.

Протягом ряду століть політичний лад абсолютистської Франції ґрунтувався по суті справи на ототожненні монархічної держави в особистості монарха. Найбільш повно воно виражено в приписуваному Людовіку XIV крилатому афоризмі: *«Держава – це я»*. З ним цілком солідаризується найбільш відомий корифей офіційного галліканізму єпископ Боссює у своїй книзі *«Політика, вибрана з одкровень Святого Писання»*: *«У ньому вся держава, у ньому влада, у ньому воля всього народу»*¹.

Варто сказати, що дуже часто таке ж змішання понять монарха й держави виявляється в супротивників абсолютної монархії XVI–XVIII ст. (монархомахи та інші), які, полемізуючи з ідеологами абсолютизму, також констатують це ототожнення, але шкодують про нього й заперечують його².

Проблема державного суверенітету в інтерпретації Ж.-Б. Боссює й інших апологетів офіційного галліканізму, по суті, зводиться до проблеми верховенства королівської влади в суспільстві й державі.

Теоретичні положення доктрини Боссює при всій суперечливості їх соціально-політичного й філософського змісту багато в чому адекватно відбивали реалії французького політичного життя та уявлення його сучасників про державу й політику. Зрозуміло, з позиції історика й соціолога XX–XXI ст.

¹ Bossuet J.-B. *Politique tirée des propres paroles de l'écriture sainte à Mgr le dauphin*. Paris, 1709. P. 15.

² Tavenaux R. *Jansénisme et politique*. Paris, 1965.

дуже багато чого в доктрині Боссюе може виглядати сьогодні неприйнятним та реакційно утопічним, що відкидається в силу його невідповідності потребам розвитку суспільства. Так, відзначаючи як позитивну спробу філософа розробити типологію державних форм управління й простежити їхню еволюцію, ми звичайно не можемо взяти на озброєння його метод аналізу, що розглядає державу як якусь позачасову категорію, джерела якої лежать у площині провіденціалізму. Даний підхід властивий філософові й при розгляді проблеми французької державності³.

Об'єктивності заради відзначимо, що подібного роду «геометричний» підхід до аналізу суспільних реалій у тому або іншому ступені властивий ряду інших філософів XVI–XVIII ст. Як приклад можна послатися на знаменитий трактат Гоббса «Левіафан»⁴.

В основі сучасних досліджень про французьку державність при всій строкатості їхніх конкретно-історичних висновків багато в чому лежать інші, вироблені соціологією XIX–XX ст. критерії, що дозволяють більш комплексно й об'єктивно розглядати зазначену проблему, втім, як і процес розвитку державності взагалі. Автори цих досліджень, як правило, указують, на тривалу хронологію й соціальну багатшаровість процесу формування французької державності, що породжує певну диверсифікованість і навіть полярність в оцінці конкретних аспектів зазначеною феномена⁵.

Аналіз історії Франції із часів Хлодвигу й до Великої французької революції дозволяє говорити про тісний зв'язок між історією держави й історією королівської влади, хоча, зрозуміло, перше не зводиться цілком до другого. При всьому критичному підході до доктрини Боссюе, треба все ж таки відзначити, як уже вказувалося вище, певну адекватність багатьох її теоретичних положень реаліям суспільного й

³ Bossuet J. B. Correspondance. T. 1. Paris, 1909. P. 58-69.

⁴ Гоббс Т. Левіафан. М., 1936. С. 114, 149.

⁵ Gaxotte P. La France de Louis XIV. Paris, 1968; Копосов Н. Е. Абсолютная монархия во Франции // Вопросы истории, 1989, №1. С. 43-57.

політичного життя Франції XVII – першої половини XVIII ст. Для того, щоб оцінити, наскільки були адекватними філософські уявлення Боссюе про французьку державність і королівську владу його часу, нам, зрозуміло, необхідно буде взяти до уваги деякі історичні обставини й стереотипні уявлення переважної більшості французів дореволюційної епохи про державу й монархію.

У середині XVII ст. територіальне формування французької держави було переважно завершене (за винятком невеличких територій: Франш-Конте, Ельзас та Лотарінгія, Савоя, Авіньйон). Існував національний центр, ключовою ланкою якого виступала королівська влада, яка так чи інакше поєднувала навколо себе різні провінції й історичні області країни. Інститут королівської влади був одним з головних факторів згуртування Франції, що активно впливав на цей процес у тісному зв'язку з іншими аспектами – економічними, соціально-політичними, національно-язиковим і національно-культурним. Три найважливіші реалії життя – король, країна, нація – виступали для самої широкої маси французів часів не тільки Боссюе, але й Монтеск'є, як складові єдиного й всеосяжного політичного й культурно-етнографічного цілого – національної держави. Останнє сприймалося як свого роду духовна єдність, главою якої виступав король⁶.

Влада короля, еманациєю якого, як і в період середньовіччя, багато в чому виступає держава, у свідомості французів ґрунтувалася немов на трьох основах: релігійно-конфесійній, станово-феодальній й римсько-правовій. Особливе значення при цьому здобувала перша, адже, за найрідшим виключенням, підданці короля Франції були людьми віруючими. Богообраність монарха, сакральний характер його особистості і в силу цього величезний духовний авторитет сприймалися як саме собою зрозуміле як в «низах», так і в «верхах» суспільства. Релігійно-конфесійна основа королівської влади була тісно пов'язана із системою феодально-станової

⁶ Bossuet J. B. Discours sur l'histoire universelle. Bruxelles, 1843. T. 1; Монтеск'є Ш. Л. О духе законов // Избранные произведения. М., 1955. С. 159-734.

залежності підданих від монарха. До XVII ст. категорії васалітету дворян стосовно государя трансформуються переважно в клієнтельні відносини, однак соціально-генетичний зв'язок перших і других робив стійкими в середовищі дворянства уявлення-стереотипи про особисту вірність сюзеренові-монархові⁷.

Прийняття франкськими королями ще в V ст. християнства сприяло утвердженню й існуванню в країні досить стійких багатівікових юридично-політичних норм і традицій, заснованих на римському праві. Це також сприяло підвищенню авторитету королівської влади, що підтверджується численними свідченнями середньовічних хронік і документів⁸, а також узагальненнями філософських трактатів французького Просвітництва⁹. Роль церкви в цьому відзначав, зокрема, у своїх повчаннях синові и донці Людовик IX¹⁰.

Ще в XIII ст. королівські легісти запровадили у французьке законодавство відому формулу: *«Король є імператором у своєму королівстві»*. Починаючи з XIV–XV ст. ця формула буде й певним правовим аргументом французьких государів проти політичних домагань Риму, що, зокрема, дозволяло їм наполягати на підвладності королеві як сюзеренові всього, що належало церкві від миру. Цією же формулою, по суті справи, скористаються Людовик XIV і Боссюе в галліканській декларації 1682 р. і у своїх теоретичних пошуках¹¹.

Влада французького государя в очах його підданих в XVII і деякою мірою й у наступному столітті була оточена певним релігійно-містичним ореолом. Сам титул його «король

⁷ Копосов Н. Е. Абсолютная монархия во Франции: Государственный строй. Л., 1984.

⁸ Филипп де Коммин. Мемуары / пер. Ю. П. Малинина. М., 1986.

⁹ Condorcet N. Réflexions d'un citoyen sur la révolution de 1688 a sur celle du 10 août. s.l., s.a. P. 23-24; Lettres de M le marquis D'argence et de Mr de Voltaire sur l'affaire Calas, 1765. P. 1-8.

¹⁰ Ле Гофф Ж. Людовик IX Святой / пер. В. И. Матузовой. М., 2001. С. 320-330.

¹¹ Bossuet J. B. Défense De La célèbre Declaration De L'assemblée Générale Du Clergé De France, du 19 mars 1682. Bruxelles, 1843. T. 1.

Франції» (*roi de France*) ніс у собі елемент сакральної містики, тому що «Франція» виступала в цьому разі як якась духовна свержреальність, а не як регіонально-географічний простір і національна співдружність людей. Раціонально-логічне розчленування й осмислення громадського життя й політичних відносин було ще надбанням деяких вільнодумців і дуже часто викликало в суспільстві протест¹².

Могло також здаватися, що модель влади суверена Франції ідеально підходить під класичне формулювання Ж. Бодена та Рішельє, які вказували, що суверенітет для його носія – це можливість для государя вирішувати самостійно внутрішні й зовнішні справи держави незалежно від будь-якої іншої влади¹³. Повноваження французького вінценосця здавалися безмежними: право законотворчості, вищої судової юрисдикції, верховного командування збройними силами, контролю діяльності виконавчої влади, певних повноважень у релігійно-конфесіональній сфері тощо. Однак самодержцем у тім значенні, як його розуміли на Сході (в Османській Туреччині, наприклад) і в Росії, французький король ніколи не був, тому що прерогативи його влади завжди мали інституціонально-правові рамки.

Аналіз реального соціально-політичного й державно-правового змісту королівських прерогатив у рамках розширеного визначення поняття державного суверенітету абсолютистської Франції дозволяє нам досить зримо це бачити. З державно-юридичної точки зору розширене визначення суверенітету фактично містить у собі три найважливіші категоріальні компоненти – ознаки державності:

- 1) наявність публічної влади;
- 2) дієздатність і правоздатність суверена щодо

¹² Кондорсэ Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. М., 1936. С. 100-128; Луняк Є. Вольтер і Україна. Київ, 2020. С. 47-75.

¹³ Эльфонд И. Я. Учение о «божественном праве» государей во французской доктрине абсолютизма второй половины XVI в. // Средние века, вып. 58. 1995. С. 172-178; Ришелье Ж. А. Политическое завещание. М., 2008.

самостійної політики (поняття суверенітету у вузькому значенні у формулюванні Ж.Бодена);

3) територіальний розподіл населення.

Щодо третього із зазначених компонентів внесемо необхідну ясність, що він являє собою, тому що це важливо для розгляду аналізованого нами питання. При першому розгляді така істотна ознака держави, як *«територіальний розподіл громадян»*, здається простою абстракцією з невеликим відходом від емпіричної конкретності. Однак термінологічні рамки зазначеного поняття дозволяють позначити єдиним словом такі об'єкти права, як земля в межах національних державних кордонів, внутрішні й зовнішні територіальні води, повітряний простір над землею тощо.

Соціолого-правовий аспект зазначеної ознаки полягає в тому, що тут територія розглядається не тільки як земля (і інші супутні їй категорії), але і як комплекс відносин, які виникають між людьми з приводу цієї землі¹⁴. Панівний стан, виходячи з конкретно-правового змісту ідеї власності, проголошує її (територію) або батьківщиною всіх націй (народонаселення даної країни), або власністю монарха. Виходячи із цього, у якості однієї з найважливіших соціальних особливостей французького феодалізму варто вважати його приватновласницький характер у питаннях володіння територією, що істотно впливало на формування ієрархії ознак держави у феодальній Франції.

Церква відіграє в ієрархії ознак держави, що становлять реальний зміст загальної категорії державного суверенітету у Франції XVII–XVIII ст., винятково важливу роль. Як соціальна структура й політико-правовий інститут суспільства, вона є, як про це вже в певному ступені говорилося вище, іманентним елементом публічної влади королівської Франції, і в силу цього суб'єктом правотворчості, а не тільки частиною феодального державного апарату країни. В основі цього лежить союз монархії й церкви. Духовний стан феодальної Франції активно впливав й на правоздатність короля-суверена управляти державою,

¹⁴ Михайлов Я. (Я. М. Захер). Великая Французская революция и церковь. Т. 1. М., 1931.

надаючи його владі сакральний для маси підданців характер¹⁵.

Щодо ознаки територіального розподілу населення, слід зазначити, що французькому феодалізму не був властивий примат державного суверенітету на землю як основний засіб виробництва, він носив, як уже вказувалося вище, приватновласницький характер. Поряд з королівською публічною владою із часів Хлодвига протягом більше тринадцяти століть існувала приватна влада сеньйорів-феодалів-землевласників і церкви, що виступали поряд з монархією немов співвласниками національної території. Відбиттям цього в сфері адміністративного права було те, що країна ділилася не тільки на провінції, але й на існуючі майже без змін з римських часів церковні округи. Основою регулювання поземельних, майнових, особистих відносин на півночі Франції було звичаєве право, так звані кутюми, а на півдні – римське право. Король не мав змоги скасовувати або скільки-небудь значно змінювати кутюми. Норми римського права та кутюми, багато в чому оформлені під впливом перших, не дозволяли королеві свавільно позбавляти підданців волі або майна. Він міг це зробити тільки у випадку надзвичайної державної необхідності. У певному сенсі французька монархія мала деякі типологічні риси, що зближали її із правовою державою більш пізнього періоду, хоча, зрозуміло, говорити про близькість або навіть повну тотожність першого й другого, як це роблять деякі західні історики¹⁶, було б глибокою помилкою, тому що існувала кардинальна відмінність їхньої соціальної основи, однією із причин чого був особливий статус церкви в умовах абсолютистського режиму.

Всі істотні ознаки французької феодальної держави так чи інакше несуть у собі конфесіонально-церковний елемент. Це стосується як основних складових поняття суверенітету в умовах абсолютистсько-клерикального режиму, що вже проаналізовано нами, так і похідних від них. На нашу думку, їх існує не менш п'яти.

Отже, мова йде про ознаки, наведені нижче:

¹⁵ Лысяков В. Б. Людовик XIV о государстве и монаршей власти // Новая и Новейшая история, 2002, №3. С. 186-193.

¹⁶ Methivier H. La France de Louis XIV: un grand regne? Paris, 1975.

- 1) Існування станового ладу, апаратом якого виступають абсолютистська монархія й офіційна церква;
- 2) Держава має у своєму розпорядженні апарат примуса, у якому клір відіграє значну роль;
- 3) Приписи держави, що представляють фактично взаємне санкціонувані монархією і церквою правові акти, мають загальнообов'язкову силу для всього населення країни;
- 4) Наявність особливої фінансової бази, що складається з податків та інших видів феодалної ренти і такої, що йде переважно на утримання державно-чиновницького й державно-церковного апарата.

Сказане вище свідчить про те, що церква була немов би державою в державі і будь-яка скільки-небудь значна зміна елементів державного ладу неминуче зачіпала її соціальні та політичні інтереси. З іншої сторони, якісне відновлення змісту французького суверенітету було немислимим без наступу на монополію церкви в житті суспільства і держави.

Це визнають, так чи інакше, майже всі сучасні автори, що досліджують історію Франції кінця XVIII ст. Незважаючи на строкатість історіографічних, політико-філософських і соціально-юридичних оцінок представників різних суспільствознавчих шкіл і напрямків, багато істориків класифікують королівську Францію XVII–XVIII ст. як дворянсько-абсолютистську державу епохи раннього розвитку капіталізму з особливим статусом католицької церкви, як державно-конфесійної структури¹⁷.

У сучасній російській історіографії, втім, як і в низки французьких істориків, намітився інший підхід у тім, що стосується визначення французької державності XVIII ст. як феодално-абсолютистського режиму¹⁸. О. В. Чудинов цілком справедливо вказує на те, що, хоча Франція Старого порядку не

¹⁷ Малов В. Н. Ж. Б. Кольбер. Абсолютистская бюрократия и французское общество. М., 1991; Люблинская А. Д. Французский абсолютизм первой трети XVII века. М., 1965.

¹⁸ Медушевский А. Н. Абсолютизм XVI–XVIII веков в современной западной историографии // Новая и Новейшая история, 1991, №3. С. 24–45.

знала поділу влади, історично тут склалася практика роздроблення влади усередині системи традиційних державних інститутів¹⁹. Деякою мірою із цим можна погодитися. Більшу роль відігравали, наприклад, у Франції парламенти, які мали не тільки судові функції, але й брали участь у законодавстві через процедуру реєстрації видаваних монархом законів, часом досить істотно міняючи їхній зміст своїми виправленнями. Володіли парламенти й деякими функціями виконавчої влади, маючи в підпорядкуванні власну поліцію й активно втручаючись у справи поточної адміністрації.

Протягом «довгого середньовіччя» феномен сакралізації королівської влади залишався постійним, хоч і мінливим, чинником публічного життя Франції. У XVII–XVIII ст. же процеси формування громадянського суспільства поступово руйнували феодальну систему Франції, що привело останню вже в роки Великої революції до десакралізації королівського суверенітету в країні.

¹⁹ Чудинов А. В. Старый порядок во Франции и его крушение. М., 2013.